

DİNÎ DÜŞÜNCEDE AŞIRILIK VE ŞİA'DAKİ İZDÜŞÜMLERİ: GULÂT-I ŞİA

EXTREMISM IN RELIGIOUS THOUGHT AND ITS PROJECTIONS IN SHIA:

GULAT-I SHIA

Hatice POLAT¹

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü İzmir/Türkiye
hpolat43@hotmail.com ORCID ID : 0000-0002-3358-292X

ÖZET

Tarih boyunca her din ya da inanç grubunun içinde, o dinin ya da inancın genel ilkelerine muhalif olup ana zümreden farklı düşünenler olmuştur. İslam toplumunda da hem ayetlerde hem de hadislerde tevhit ilkesi çok belirgin bir şekilde ortaya konulmuş olmasına rağmen bu ilkeye muhalif aşırı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu grupları tanımlamak amacıyla “Gulât” kavramı kullanılmıştır. İslam toplumunda ortaya çıkan bu gruplar, genellikle Şîî çevrelerde taraftar bulmuşlardır. Gerek bu fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan sosyolojik, dinî ve kültürel ortamın özellikleri gerekse bu fırkaların iddia ettikleri aşırı fikirlerin benzerlik gösteriyor olması ise konuyu ilginç kılmaktadır.

İnsanın merkez olduğu mezheplerin, oluşum ve gelişim süreçlerinin incelenmesinde indirgemeci bir bakış açısından kaçınarak dönemin ve coğrafyanın konjektürünün doğru bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla insan merkezli bir olgu olan mezheplerin analizinde, çok sebeplilik ilkesinin göz önüne alınması bir zorunluluk taşımaktadır. Bu bakımdan şahısların ve toplulukların fikirleri, içinde yaşadıkları dinî, tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel çevreden bağımsız olarak incelenemez.

Aynı kültür havzasından beslenen ve gelişen gulât fırkalar, farklı isimler ya da liderler altında ortaya çıkmış olsa da beslendikleri kaynak ortak olduğu için benzer iddialarda bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Gâliye, Fırka, Şîa, Gâli Düşünce, Bâtınî.

ABSTRACT

In every religion or belief group throughout history, there have been people who have opposed the general principles of that religion or belief and thought differently from the mainstream. Even though the principle of tawhit has been set out very prominently in both the verses and the hadiths, extremist groups opposing it, have emerged in the Islamic community. The concept of “Gulat” was used to describe these groups. Emerging within the Islamic community, these groups have often found adherents in Shiite circles. Both the characteristics of the sociological, religious and cultural environment that led to the emergence of these groups and the similarity of the extreme ideas that these groups claim, makes the issue interesting.

It is necessary to determine the conjecture of the period and geography correctly by avoiding a reductionist point of view in the study of the sects, formation and development processes in which

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri alanında Prof.Dr. A. Bülent ÜNAL danışmanlığında 2016 yılında tamamlanan “Gâliye Kavramı ve Tarihsel Süreçte Şîa İçinde Ortaya Çıkan Gâli Fırkalar” başlıklı yüksek lisans tezinin özetlenmiş halidir.

man is the center. Therefore, it is necessary to consider the principle of multi-causality in the analysis of sects, which is a human-centered phenomenon. In this respect, the ideas of individuals and communities cannot be examined independently from the religious, historical, geographical, social and cultural environment in which they live.

Gulat groups, which fed and developed from the same culture Basin, have made similar claims, although they have emerged under different names or leaders, as the source from which they feed is common.

Keywords: Ghaliyah, Sect, Shia, Ghali believes, Esoteric.

1.GİRİŞ

İslam, Hz. Peygamber ve sahabeler döneminde saf bir tevhit ilkesi etrafında şekillenmiştir. Hz. Peygamber sonrasında ise Müslümanlar, yeni topraklar fethederek İslam'ı yayma çabası içine girmişlerdir. Bu dönemde, fethedilen bu topraklarla birlikte farklı milletlerden ve kültürlerden oluşan pek çok insan, peyderpey Müslüman olmaya başlamıştır.

Mevâlî adı verilen bu yeni kitle içindeki bazı gruplar, İslam'a geçerken kendi kültür, medeniyet ve inançlarından izleri İslam düşüncesine taşımışlardır. Bu yeni durum, İslam düşüncesinde; İslam akaidi ve tevhit anlayışı ile çok uyuşmayan, aşırı – gulûv olarak adlandırılan fikirlerin ortaya çıkmasına ve bu fikirler etrafında hâkim din anlayışına göre “gâliyye” olarak tanımlanan fırkaların oluşumuna neden olmuştur.

Gâliyye kavramı, belirli bir mezhebe ait özel bir isim olmayıp bir düşünce yapısını ifade eden genel bir addır. İslam akidesi ile uyuşmayan ve dinî düşüncelerinde sapkın fikirler barındıran aşırı fırkalar, gâliyyenin içine girer. Bu aşırı düşünceler ise genellikle Şîî çevrelerde taraftar bulmuştur. Bunun sonucunda da Gulât-ı Şîa denilen bir zümre ortaya çıkmıştır (Öz, 2011: 327).

İlk dönem İslam mezhepleri tarihçileri, gulât fırkaların ortaya çıkışlarının kaynağını; Yahudi ve Hıristiyan mezhepleri ile temellendirmeye çalışsa da (Şehristânî, 2013: 1, 176) kanaatimize göre bu yetersiz bir izahtır. Çünkü dinî ya da fikrî bir oluşum, bir anda ortaya çıkamayacağı gibi tek bir etkene bağlanacak kadar da basit değildir. Fikirler, insanlar arasında zaman içinde ve tarihî, sosyolojik, psikolojik pek çok etkinin tesiri ile ortaya çıkmaktadır.

Müslümanların yeni fethettikleri topraklarda karşılaştıkları inançlar, felsefî alt yapılar, yapılan tercüme faaliyetleri, tarihsel süreç içinde bu inançlarla şekillenen şehirlerin sosyo - kültürel yapısı ile Harranlı Sabîler örneğindeki gibi devlet erkinin fethedilen bölgelerde bulunan bazı inanç gruplarına uyguladıkları baskı sonrası ortaya çıkan zorunlu din değiştirme durumları (İbn Nedîm, 1978: 385; Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997; 84-85), İslam mezhepleri içinde gulât fırkaların oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Müslümanlar tarafından fethedilen Mısır, Suriye, İran ve Irak bölgeleri geçmişten gelen zengin kültürel bir birikime sahiptirler. Müslümanlar, bu bölgeleri fethettiğinde bu kültürel zenginliğin mirasçısı haline gelmişlerdir. Yine bu bölgelerde, İslam öncesi dönemde kurulmuş olan felsefe ve din okulları, buradaki halkın inanç yapılarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bölgelerin fethedilmesi ve halklarının yavaş yavaş İslam'a geçmesi ile birlikte İslam dinine aykırı olan birçok fikir ve inanç da İslam düşüncesine geçmiştir.

İslam tarihinde gerçekleşen fetih hareketleri, bir taraftan İslam'ın geniş kitleler tarafından tanınmasını, bilinmesini ve müntesiplerinin sayısının artmasını sağlarken diğer taraftan da İslam düşüncesinde farklı ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Müslümanlar, fethettikleri bu yeni topraklarda kendi dinlerini anlatma gayesini hedeflerken; İslam'a yeni girenler ya da bu topraklarda İslam'a muhalif olanlar kanalıyla İslam akidesine ters düşen akımlarla karşı karşıya kalmışlardır (Mağribî, 2004: 129).

Müslümanlar arasında Gnostik, Hermesçi ve Yeni Eflatuncu fikirlerin ortaya çıkması ve yayılmasında fethettikleri coğrafyalarda bulunan felsefe okullarının çok büyük bir etkisi vardır. İslam öncesi dönemde, felsefe okullarında Yunancadan Süryaniceye yönelik başlayan tercüme faaliyetleri, fetihler sonrasında da halifelerin, devlet adamlarının ya da varlıklı ailelerin himayesinde devam etmiş, Yunan ve Mısır felsefeleri ile Hint tıp ve astronomisi, İslam düşüncesine sirayet etmiştir (Demirci, 2006: 213). Özellikle Abbasiler döneminde yoğunlaşan tercüme faaliyetleri, bu felsefe temelli etkilenmeyi arttırmıştır. Ayrıca halifelerin, bu okulların çalışmalarına engel çıkarmayarak müsamaha ile yaklaşmaları da olumlu bir etki yaratmıştır. Bu etkilenmenin bir sonucu olarak, Beytü'l-Hikme kurulmuş ve felsefi çalışmalar daha sistemli bir hale getirilmiştir.

Şîlik içindeki gulât düşüncelerin kaynağı noktasında Farşlıların, Müslümanlar karşısında almış oldukları yenilgi nedeniyle; Müslümanlardan intikam almak istedikleri ve bu amaçla, eski İran dinlerinde bulunan İslam'a aykırı inançlarını, Müslümanlar arasında yaydıklarını savunan araştırmacılar da mevcuttur (Işık, 1967: 42-43). Ancak geniş bir coğrafyada gerçekleşen kültürel ve dinî etkilenmeyi böyle tek bir nedene indirgemek ve bütün İran halkının bilinçli bir şekilde uzun yıllar boyunca bu amaç için çabaladığını kabul etmek zordur. Çünkü kültürel ve dinî oluşumları ortaya çıkaran tarihî, sosyolojik ve psikolojik pek çok unsur mevcuttur.

Şîa'da yukarıda belirttiğimiz etkilerin sonucunda ortaya çıkan gulât fırkalarında ortak inançların varlığı dikkat çekmektedir. Bu fırkalar ulûhiyet, tenâsüh, imâmet, nübüvvet, bedâ, teşbih, te'vil, ibaha gibi ortak inançlar geliştirmişlerdir.

2. GULÜV KAVRAMI VE ŞÎ FIRKALAR İÇİNDE GULÂT DÜŞÜNCEYİ ORTAYA ÇIKARAN FAKTÖRLER

Gulüv kelimesi (الغلو), Arapçada يغلو – غلا fiilinin masdarıdır. Arapçada kullanıldığı terkiplerde “haddi aşmak” anlamında kullanılmıştır. Diğer kullanımları ise لغى – لغا – ولغ – وغل – غال şeklidir (Ezherî, byy: 8,190).

Kur'ân'ı Kerim'de غلو kavramı iki ayette geçmektedir. Bunlar Nisa suresi 171. ve Maide suresinin 77. ayet-i kerimeleridir. Ayetlerin tefsirinde ifade, “dinde haddi aşmak, aşırıya gitmek” olarak yorumlanmıştır.

Gerek Nisâ sûresinin 171. gerekse Mâide sûresinin 77.ayetlerini incelediğimizde gulüv kelimesinin sözlük anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Ehl-i Kitap olarak Hristiyanlara dinleri ile ilgili olarak aşırıya gitmemeleri hususunda uyarı yapılmıştır. Ehl-i Kitap olan Yahudiler ve Hristiyanlar, Hz İsa'yı konumlandırmada iki yönden aşırılığa düşmüşlerdir. Yahudiler, Hz. İsa ve annesi ile ilgili olarak hoş olmayan düşünceler ortaya koyarken; Hristiyanlar da onun ilah ya da Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmişlerdir (Taberî, byy: 10,488; Şevkânî, byy, 2,93). Bu ayetlerle, bütün bu düşüncelerin bir sapkınlık olduğu ve sakınılması gerektiği belirtilmiştir.

Arapçadaki “gulüv” kökünden gelen “gâliyye” yahut “gulât” kavramları belirli bir mezhebin özel ismi olmayıp, mensup olduklarını iddia ettikleri İslam’la uzlaşmayan, ve akideye ters dinî düşünceler taşıyan aşırı fırkalar için kullanılan genel bir addır. Gâliyye, kısmen diğer İslam mezhepleri içinde mevcut olsa da genellikle Şia bünyesinde ortaya çıkan aşırı gruplar için kullanılmıştır (Öz, 2011: 327).

Müslümanların yeni fethettikleri topraklarda karşılaştıkları inançlar, felsefî alt yapılar, yapılan tercüme faaliyetleri ve tarihsel süreci içinde bu inançlarla şekillenen şehirlerin sosyo-kültürel yapısı ile devlet erkinin fethedilen bölgelerde bulunan bazı gruplara uyguladıkları baskı sonrası ortaya çıkan zorunlu din değiştirme durumları İslam mezhepleri içinde aşırı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Müslümanlar tarafından fethedilen Mısır, Suriye, İran ve Irak bölgeleri fetihten çok önce Yunan, İran, Süryanî ve Hint kültürlerini tanımaktaydılar. Fetih öncesi bu dönemde Bizans’ın birer eyaleti olan bu bölgelerde, geniş bir ilmî faaliyet mevcuttur. İlmî araştırmalar amacıyla yüksekokullar kurulmuş ve bu okullarda felsefe ve fen dersleri okutulmuştur. Mısır’da bulunan İskenderiye Okulu, Hristiyan düşüncesinin ilk büyük merkezidir. Fetihden hemen önceki dönemde burada Astronomi, Tıp, Kimya gibi ilimler okutuluyor gözükse de daha önceki dönemlerde burada yoğun bir teolojik çalışma mevcuttur. Bu teolojik hareketin başında ise, büyük Yahudi filozofu Philon (MÖ. 20 / MS. 40) gelmektedir. Philon, felsefenin daha fazla teolojik unsur içermesi gerektiğini savunmaktaydı. İskenderiye Okulu’nda da Eflatuncu fikirler ön plandadır (Işık, 1967, 46-47).

Mezopotamya bölgesi, binlerce yıllık geçmişinin etkisi ile farklı dinî geleneklere sahipti ve bölgede, Babil kültürü mevcuttu. Bunun yanı sıra İran dinî düşünceleri ve İskender sonrasında başlayan Hellenistik kültür de coğrafyanın kültürel zenginliğine katkı sağlamaktaydı. Ayrıca Babil Sürgünü döneminde bölgede, güçlü bir Yahudilik de başlamış; II. asırdan itibaren Suriye’den bölgeye nüfuz eden Hristiyanlık ise, Urfa, Nusaybin gibi bölgelerde yayılmıştı. Tüm bu etkilerin sonucunda bölgede Gnostikler, Marcionistler ve Yahudi kökenli Hristiyanlar gibi sonradan sapık ilan edilen gruplar ortaya çıkmıştır (Rudolph, 2002: 378-379). Keldanî Hikmeti de, Büyük İskender zamanından itibaren Harran bölgesinde, Hristiyan tesiri altında kalmakla birlikte İslam’a kadar varlığını korumaya devam etmiştir (De Boer, 1960: 9) Paganlar, Harran ve çevresinde, Kuzey Suriye’de ve muhtemelen Ba’lebek (şu anki Lübnan) de gruplar halinde bulunuyorlardı. Ayrıca Sâsânî Arame’sinde ve Babil’in kuzeyinde de bulunmaktaydı. Paganlar, astroloji ve occultizm olarak tanımlanan gizli ilimleri içeren Keldânî bilimlerine de hâkimdiler (Chokr, 2002: 45)

Fetihlerin gerçekleştiği dönemde Mezopotamya bölgesi, binlerce yıllık tarihi ile güçlü bir kültür ve medeniyete sahipti. Büyük İskender’in doğuya yönelik yaptığı fetih hareketleri sonrasında Mezopotamya bölgesi, Antik Yunan kültür ve medeniyetine de vâkıf olmuştur. Müslümanlar, bu toprakları ele geçirdikten sonra bu kültür ve medeniyetin mirasçısı olmuşlardır. Burada buldukları felsefe okullarına ve ilmî çalışmalara müdahale etmeyerek varlıklarını devam ettirmelerini sağlamışlardır. Böylece bölgede bulunan Gnostisizm, Hermetizm, Yeni Eflatunculuk ve İslam dışı dinlerin etkileri gâliyye için uygun bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

2.1. Gnostisizmin Etkisi

Gnostisizm, “*gnosis*”ten türeyen bir kelimedir. “*Gnosis*,” Antik Yunan’da bilgi anlamına gelir. Ayrıca milattan sonra ilk iki yüzyılda belli bir mezhep ya da tarikatta oldukça ileri bir düzeye

gelmiş kişilerin, dinî ve felsefî konulara ilişkin sahip olduğu bâtinî bilgiyi de ifade etmektedir. Gnostisizm ise, dinî bir çerçevede ortaya çıkan, inancın yerine bilgiyi ön plana bir öğretilerdir. Burada bahsedilen bilgi, araştırmaya dayanmaksızın elde edilir, öznel ve gizli olup, resmi dinin esaslarından üstün bir durumdadır (Cevizci, 1999: 382). Yunanca bir terim olan “*gnosis*”in, modern Arapçadaki karşılığı irfandır. İrfan düşüncesi, İslam öncesi Mısır, Suriye, Filistin ve Irak’ta bulunan inanç ve düşüncelerde mevcut olup bu kaynaklardan da İslam düşüncesine geçmiştir (Alper, <https://islamansiklopedisi.org.tr/irfaniyye>).

Gnostisizm, varlık konusunda felsefî alanda genel bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Varlığın en üst noktasında Allah vardır ve Allah akledilebilen ancak idrak edilemeyendir (Neşşâr, 1999: 1,255). Gnostisizmin ortaya attığı problemlerden biri de âlemin kökeni ve kötülüğün kaynağı problemidir. Gnostik kültürde, bu soruların iki cevabı vardır: Bunlardan ilki, felsefî bir niteliktedir ve maddenin ezeli olduğunu ileri sürer. Böylece madde, Tanrı ile birlikte kadim bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu durumda, âlemin ezeli bir maddeden nasıl var olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır ki; gnostik kültürde bu sorunun cevabı, Yaratıcı (Sâni’) Tanrı’dır. Böylece Yaratıcı Tanrı, madde ile Tanrı arasında üçüncü bir prensip olarak; âlemin varlığının ve âlemdeki kötülüğün müsebbibidir. Bu durumda gnostik kültürde, üç prensip ortaya çıkmaktadır: 1. Âlem ile hiçbir ilişkisi olmayan Müteal Tanrı 2. Ezeli madde 3. Yaratıcının “ilk oğlu” ya da “*Tanrı’nın oğlu*” olarak adlandırılan Yaratıcı Tanrı. Gnostik kültürde bu küllî akıl olarak tanımlanmıştır. Böylece Gnostisim’de İyilik Tanrısı ve Kötülük Tanrısı şeklinde özetleyebileceğimiz düalist bir tanrı anlayışı ortaya çıkmaktadır. Kurtuluş ancak geçici âlemden uzaklaşarak Müteal Tanrı’nın huzuruna yükselmek için çaba sarf etmekle olur. Bu şekilde ruh, bu çabanın bir neticesi olarak Tanrı ile birliğe ulaşacaktır (Câbirî, 2001: 339).

Günümüzde Batılı dinler tarihî uzmanları “*gnostik*” anlayışın, putperest dinler üzerindeki tezahürlerinin yanı sıra Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam kültüründe de tezahürlerinin bulunduğu görüşündedirler. Bunların dışında Maniheizm ya da Mazdekizm gibi tamamen “*gnostik*” öğretiye dayalı dinlerin yanında kendilerini bu dinler gibi müstakil bir din kabul etmeyip bir dinin hakikati ya da bâtını kabul eden oluşumlar da mevcuttur (Alper, <https://islamansiklopedisi.org.tr/irfaniyye>).

2.2. Hermetizmin Etkisi

Dinler, felsefe ve bilim tarihleri incelendiğinde ortak kutsal bir kişinin varlığı dikkat çekmektedir. Kültür ve medeniyetlerde farklı isimlerle anılan bu kişi, Grek-Latin kültüründe Hermes Trismegistos olarak anılmaktadır. Bu kişi, felsefe, bilim ve edebiyat tarihlerinde mitolojik ya da yarı mitolojik bir şahıs olarak belirtilirken; dinler tarihi kaynaklarında bir peygamberle özdeşleştirilmiştir. Bazı yazarlar, Hermes’i; eski Mısır dininde Thoth, Yahudilik’te Unnuh, Budizm’de Buda, Zerdüştlük’te Höşeng ile ya da İslâmîyet’te İdris peygamberle özdeşleştirmişlerdir. Bazı müellifler ise, birkaç Hermes ihtimalinden bahsetmişlerdir (Kılıç, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hermes>).

İslam düşüncesinde Hermes’in İdris peygamber ile özleştirilmesinin dayandırıldığı bazı hususlar mevcuttur. Bunlardan biri, Hz. İdris’in adının anlamıdır. İdris adı, Arapça D-R-S kökünden türemiş “*çokça ders veren*” anlamına gelmektedir. Kur’ân’da da peygamberlerin hikmet sahibi oldukları belirtilmektedir. Hermes Trimegetos’un, insanlara daima hikmeti öğretme özelliği ile Hz. İdris’in adının bu özelliği, suhuf verilmiş bir peygamber olması ve peygamber olarak hikmet sahibi olmuş

olması Müslüman düşünürlerin böyle bir özdeşleştirmeye gitmelerine neden olmuştur (Günaltay, Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi, 2001: 88).

Hermesçiliğin aktarımı Bâtınîlik tarihî açısından çok önemlidir. Hermesçilik, önce Süryaniceye daha sonra Arapçaya aktarılmıştır. Bu aktarım, Harran bölgesinde yaşayan ve XI. Yüzyıla kadar İslam coğrafyasında varlıklarını korumayı başaran Sabîiler vasıtası ile olmuştur (Eliade, 2003: 3,341). Harran bölgesinin halkı, Hristiyanlaşmamış olup Yunan putperestliği üzerine yaşamaya devam etmiştir. Harranlılar, Babil kökenli olan kozmolojiye ilgi göstermişlerdir. Bunun sonucunda da gezegenlere tapmışlar ve büyü ile ilgilenmişlerdir. Hermetik düşüncenin sahipleri sayılan Sabîilerin varlığından dolayı Harran bölgesi, Hermetik düşünce için de önemlidir. Harran ekolü mensupları, tedvin sırasında ellerindeki pek çok Hermetik eseri Arapçaya tercüme etmişlerdir (Câbirî, 2001: 185-186).

Hermetik eserlerin Arapçaya aktarımı konusunda bir diğer iddia, İskenderiye'deki felsefi okulun rolüne dikkat çekmektedir. Buna göre Müslümanlar, Nasturîler ile ilişkiye girmeden daha önce İskenderiye Okulu'ndan haberdar idiler. Eski Yunan kültüründeki bazı eserler, İskenderiye okulunun son temsilcilerinden olan Yahya en-Nahvi'nin (Jean Le Grammairen) iki öğrencisi tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu durum Müslümanların, antik Yunan bilimleri ile ilk olarak Süryaniler vasıtası ile değil bilakis İskenderiye Okulu vasıtası ile tanıştığını göstermektedir. İskenderiye Okulu'ndaki son bilim adamları ile tanışan ilk Müslümanlar, İslam toplumunun seçkinlerindedir. Bunların başında Emevilerden Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704) ve Hz. Ali soyundan Ca'fer-i Sâdik (ö. 148/765) gelmektedir. Gerek Hâlid b. Yezîd' in gerekse Ca'fer-i Sâdik'ın antik Yunan bilimlerine İskenderiye kanalı ile ulaşmış olmaları; onları, Hermes Felsefesi'ne yönelmiş ve onların gizli ilimlerle uğraşmalarına neden olmuştur (Günaltay, Antik Felsefe, 62-63).

İslam düşüncesinde, Hermesçi fikirleri ilk olarak benimseyenler genelde Şîa içinden olmuştur. Özellikle Şîî – Gulât fırkalarında bu izler çok belirgin bir niteliktedir. Hermetizm'de yer alan “muallim” düşüncesinin Şîî –Gulât düşüncesindeki şekli “Vasî” ve “İmam”dır. Aynı şekilde Hermetizm'de yer alan arınma, irfan ve Yüce İlah düşünceleri de bu fırkalarda benzer şekillerde mevcuttur. Bu fırkalardan bazıları, ilâhî vasıfların bir kısmının imamlarda mevcut olduğunu dile getirmişlerdir (Câbirî, 2001: 256).

Şîî düşüncenin sistemli hale getirilmesinde en büyük rol, Hişâm b. Hakem'e aittir. Hişâm b. Hakem, düşüncelerinde Hermetik metinlerden etkilenmiştir. Hişâm ile birlikte Şîî-Gulât fırkalarındaki Hermetizm'in etkisi daha sistemli hale gelmiştir. Şîî –Gulât fırkalar, imamların mertebelerini yükseltmişler ve onları Allah tarafından verilen özel bilgiye sahip insanlar olarak takdim etmişlerdir. Allah ile imamlar hakkında yapılan bu tanımlama, Hermetizm'de ki Yüce İlah ile Yaratıcı İlah arasındaki tanımlamaya benzerdir (Câbirî, 2001: 259).

Hermetik düşünceler, tedvin dönemindeki bazı kelâmcıların inançlarına da yansımıştır. Özellikle Gulât, Cehmiyye ve Râfızî kelâmcılar, Hermetik düşünceden olabildiğince etkilenmişlerdir. Bunda tedvin asrı öncesinde Kûfe şehrinin, Hermetik düşünceden etkilenmiş olması da önemli bir etkidir. Bu fırkalardan biri olan Beyâniyye fırkası mensupları, Allah'ın insan suretinde olduğuna inanmaktadırlar (Câbirî, 2001: 228). Beyâniyye 'in kurucusu olan Beyân b. Sem'ân, kendisinin Zühre yıldızına taptığını; onun duasına icabet ettiğini; bunu ise, İsmi Azam sayesinde gerçekleştirdiğini ileri sürer. Ayrıca o, kendisinin peygamber olduğunu da iddia etmiştir (Eş'arî,

1950: 1,5-6). Hermetik felsefede de Allah'ın insanı kendi suretinde yarattığına inanılır ki bunun sonucunda Allah ile insan aynı surette olmaktadır. İmâmiyye içinde ortaya çıkmış gulât fırkalardan biri olan İclîyye'nin kurucusu Muğire el-İclî, kendisinin peygamber olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca ma'budunun nurdan bir erkek olup başında bir taç bulunduğunu, bir erkeğin yaratılışındaki uzuvlara sahip olduğunu ve kalbinden bir cevherin fıskırdığını ileri sürmüştür (Eş'arî, 1950: 1,7). Muğire el-İclî'nin öne sürdüğü bu fikirler, Hermetik felsefenin izlerini taşımaktadır. Hattâbiyye fırkasının mensuplarının çoğunun falcılık, kimya, astronomi gibi alanlarla ilgilenmeleri de onların Hermetik dünya ile irtibatını göstermektedir (Câbirî, 2001: 228-229).

Hermetik düşüncenin İslam kültürü içinde yayılmasında etkili olan unsurlardan biri diğeri, İhvân-ı Safâ Risâleleri'dir. Risâlelerde Hermes, Agethadeimon ve Pisagor'un teorilerinin belirgin bir etkisi vardır. Yüce İlah'ın vasfedilemez olarak kabul edilmesi, evreni yönetmekle yükümlü kabul edilen bir Evrensel Akıl düşüncesi bu etkinin birer tezahürüdür. İsmâilî âlimlerinden Kirmânî, Allah'ı hem vasfedilemeyen hem de vasfedilemez olmayan ve hiçbir akıl sahibi tarafından, zatının akledilemediği varlık olarak tanımlamıştır. İsmâilî düşüncede tanımlanan bu yaratıcı inancı ile Hermetik düşüncede yer alan akılla ve duyularla kavranamayan Yüce İlah düşüncesi birbiri ile örtüşmektedir. Hermetizm'deki bazı düşüncelerin İsmâilîlik'teki tezahürleri şöyledir: Mevcud-u evvel olarak kabul edilen Faal Akıl İsmâilî düşüncede "Nâtık" olarak nitelenmiş ve yerinin de vahiy alma makamı olan "tenzil" olduğu kabul edilmiştir ki Faal Aklın yeri Felek-i Alâ'dır. Hermetizm'de Mevcud-u Sâni kabul edilen İkinci Akıl yani Kelâm, İsmâilî düşüncede "Esas – Vasî" (Hz. Ali) ile karşılanmıştır ki mertebesi "te'vil" dir. Hermetizm'de Üçüncü Akıl olarak kabul edilen Heyûla'nın karşılığı ise "İmam" dir ve mertebesi de "Emr" dir. Örtüşen bir diğer nokta ise her iki düşünceye göre de "muallim" olmadan bilgiye ulaşmak mümkün değildir (Câbirî, 2001: 237).

Eski Yunan'daki Pitagor sisteminde olduğu gibi İsmâilî mezhebinde de yedi rakamı kutsal kabul edilerek kâinatta olan her olay ve tarihsel olaylar yedi rakamı ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu konularda yaptıkları gnostik izahlar hep yedi rakamı üzerine kurgulanmıştır. Kevnin yedi safhadan oluşması, nâtıkların sayısının yedi olması, iki nâtık arasında yedi sâmitin olması gibi (Hitti, 1981: 2,683).

2.3. Yeni Eflatuncu Felsefenin Etkisi

Yeni Eflatunculuk, Eflatun merkezli bir felsefî akımdır. Antik filozoflar üstünde Eflatun, mistik yönü ağır basan bir filozoftur ve bu yönüyle bu devre üzerinde etkili olmuştur. Yeni Eflatunculuğu geliştiren ise, Plotinus'tur (Birand, 1987: 123).

Müslümanlar arasında Yunan felsefesinin Yeni Eflatunculuk olarak yayılmasında Süryânî mütercimlerin büyük etkisi olmuştur. Süryânîler, "Edebiyat-ı Hikemiyye" denilen ve hikmetli ve felsefî düşünceleri içeren edebiyata düşkündüler. Bu edebiyat ise Yeni Eflatuncu fikirlerin yayılması açısından oldukça elverişlidir. Ayrıca Süryânîler arasında Platon, Secondos, Phytagoras gibi filozofların ruh hakkındaki düşüncelerini içeren sözleri, misalleri ve hikmetli kitapları çok ilgi görüyordu. Süryânîler arasında mevcut olan bu ilgi, Müslümanlara da geçmiştir (Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997: 77).

Yeni Eflatuncu doktrinin Müslümanlar arasında gelişmesinde ki önemli faktörlerden biri de Aristo Teolojisi adlı kitabın tercüme edilmesidir. Bu kitap, yaklaşık olarak 226/840 yılında tercüme edilmiştir. Tercüme, ilk Arap filozof olan Kindî için Humuslu Hristiyan bir Süryânî olan Abdülmesîh b. Nâima el-Hımsî tarafından yapılmıştır (Fahri, 2000: 45; De O’leary, 1959: 114). Kitap, aslında Plotinus’a ait olmasına rağmen uzun yıllar Aristo’nun zannedilmiştir. Bu hatanın gerçekleşmesinde Plotinus’un Müslümanlar tarafından tam olarak tanınmıyor olması bir etkidir. İslam kaynaklarında Plotinus, çok sık olmasa da zaman zaman “eş-Şeyhi Yunânî” ya da “Yunanlı Bilge” gibi adlarla anılmaktadır (Fahri, 2000: 46). Bu hatanın yapılmasındaki bir diğer etken, Plotinus’un adı Arapçada Eflatun olarak geçen Platon ile karıştırılmış olma ihtimalidir. Bu hata, başka yazarlar tarafından da yapılmış ve mütercimler, Aristo ve Eflatun’un doktrinleri öz itibariyle aynı olması, aradaki farkın yüzeysel kalması nedeniyle bütün Eflatuncu şârihler tarafından benimsenmiş olan bu inancı kabul etmişlerdir. Yeni Eflatuncu doktrin, Afrodisiaslı Alexander’ın doktrini ile birleşerek İslam felsefesi üzerinde etkili olmuştur (O’leary, 1959: 114). İslam dünyasında gelişen Yeni Eflatunculuk, İslam mistisizmine de tesir etmiş ve bu mistisizm geliştirdiği spekülâtif teolojiyi ortaya koymuştur.

Yeni Eflatunculuk, tercüme edilen metinler vasıtasıyla erken sayılabilecek bir süreçte İslam inanç ve düşüncesi ile karşılaşarak Aristo görüntüsü altında Yakup b. İshak el-Kindî, Ebü’l Hasan el-Âmirî, İhvan-ı Safâ, Farâbî, İbn Sînâ gibi felsefecilerin metafizik alandaki görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Şenel, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-eflatunculuk>).

2.4. Din ve İnançların Etkisi

Fetihler esnasında Müslümanların Rum ve Fars imparatorlukları ile ilişkileri sadece askeri yönle sınırlı kalmamıştır. Müslümanlar bu ülkelerle askeri anlamda çatışırken bir diğer taraftan da fikrî anlamda çatışma yaşamıştır. Fethedilen bölgelerdeki insanların bazıları İslam’a geçerken bir kısmı da eski dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bu topraklarda, fetih hareketleri öncesinde, Yahudilik ve Hristiyanlığın yanı sıra Maniheizm, Mazdekizm, Sâbîlik ve Zerdüştlük dinlerine mensup olanlar bulunmaktadır. Yeni fethedilen bu coğrafyada Hint dinlerinden olan Sümeniyye de yaşama imkânı bulmuştur. Bu topraklarda İslam’a girenler ise farklılıklar arz etmektedir. Girdikleri bu yeni dini, bütün yapısı ile kabul edenlerin yanında eski inanç ve düşünce problemlerini de İslam’a taşıyanlar olmuştur. Aynı zamanda İslam’a girenler arasında eski inançları ile İslam’ı karıştırmak niyetinde olanlar da mevcuttur. Bu grubun çalışmalarının sonucunda, bu dinlerin inanç ve düşünceleri, İslam coğrafyasında yaygınlaşmıştır (Mağribî, 2004: 129).

2.4.1. Ehl-i Kitap’ın Etkisi

Hristiyanlık ve Yahudilik, gerek inanç gerekse siyasal açıdan İslam’ı tehdit eden birer akım olarak görülmemiştir. Yahudilik ve Hristiyanlığa İslam bünyesi içinde yaşama şansı tanınmış ancak bunlarla İslam’ın arasına net bir çizgi konulmuştur (Câbirî, 2001: 168).

Yahudilik Araplar arasında yayılmamıştır. Ancak bedevî Araplara göre daha medeni olan Yesrib halkı, Yahudilikten bir çok ritüel ve geleneği almıştır. Yine Tevrat kaynaklı pek çok hurafe ve rivayet de Araplar arasında yayılmıştır. Tüm bu inanç ve düşünceler, Arapların Müslüman

olmalarıyla birlikte İslam düşüncesine geçmiştir (Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997: 86-89).

Yahudiler, teşbih konusunda Tevrat'ı; sûret, karşılıklı söyleşi, açık olarak konuşma, Sînâ Dağı'na intikal suretiyle iniş, arş üstüne istiva ve istikrar, Allah'ın üstten görülmesinin cevazı gibi müteşâbih ayetlerle dolu buldular. Yahudiler, Şîî –Gulât fırkalarda da görülen ric'at inancının caiz olmasını, iki sebebe dayandırmışlardır. Bunlar, Allah'ın yüz sene öldürdükten sonra dirilttiği Üzeyr'in ve Harun'un haberleridir. Yahudiler, Musa peygambere nazaran Harun peygambere daha ilgili olduklarından dolayı onun ölüp ölmediği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmı öldüğünü ancak yakında geri döneceğini, bir kısmı ise kaybolduğunu ve yine yakın bir zamanda döneceğini iddia etmişlerdir (Şehristânî, 2013: 2,232-233).

Yahudilikteki *gnostik* düşüncenin izleri, Talmud'da görülmektedir. Yahudiliğe gnostik fikirler, Babil sürgünü esnasında karşılaştıkları Farslılardan sirayet etmiştir. Bu fikirler, daha sonra İskenderiyeli ve Filistinli Yahudilere de intikal etmiştir. Ayrıca Kabala denilen Yahudiler arasında ortaya çıkmıştır. O dönemde Kabala, yeryüzündeki en büyük Gnostikler olarak tanınıyordu (Neşşâr, 1999: 1,257).

Müslümanlar, Yahudi gnostisizmini kendilerine nakledildiği şekilde öğrendiler. Philon vasıtası ile İslam düşüncesine giren bu fikirler, İslam filozofları üzerinde, en çok da İbnü'l-A'râbî üzerinde tesir etmiştir. Kabala gnostisizmi ise, İsmâiliyye üzerinde etkili olmuştur (Neşşâr, 1999: 1,258).

Hristiyanlık içinde sapkın gnostik akımlar, daha dinin başlangıcında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun temel nedeni, yazılı bir yasanın bulunmaması ve inanç ile ibadetlerin havarilerin anlatıları ile şekillenmeleridir. Ancak 150 yılına doğru havarilerin çoğu ölmüştür. Havarilerin anlatımları, ya kendi yazdıkları metinler yoluyla ya da sözlü olarak aktarılmaya devam etmiştir. Ancak her iki yöntemde bid'atlerin girmesine açıktır. Havarilerin isimleri ile anılan yazılı metinler, dirilen Mesih'in, havarilere anlattığı yaşamındaki bazı olayların bâtinî yönlerini de içeriyordu ki bu bilgiler, Gnostikler tarafından sahiplenilmiştir (Eliade, 2003: 3,419).

Hristiyanlık içinde ortaya çıkan ve Hristiyan inancına göre gulât fikirler taşıyan fırkalardan biri, Marsiyonizm'dir. Marsiyonizm, Küçük Asya'da bulunan Pont kökenli Marcion (85-160) tarafından kurulmuştur. Marcion, öğretilerinde Suriyeli gnostik bir üstadın etkisinde kalmıştır. Marcion'un öğrencileri, üç ilkeyi kabul etmekteydiler. Bunlar iyilik, kötülük ve adalettir. Marcion'a göre, kötü ile eşleşen madde; ebedî ve sonsuzdur. Ondaki gelen beden, tekrar dirilmez. Sadece bir dizi tenâsüh yolu ile mükemmelliğe ulaşan iyilerin ruhu, tekrar hayata döndürülebilir. Bundan dolayı yaratılış kötüdür. Marcioncular, kendileri için çileci, münzevi bir yaşamı tercih etmişlerdir. Kendilerine evliliği, et yemeyi, şarap içmeyi ve kanlı kurbanları haram kılmışlar ve çok ağır oruçlar tutmuşlardır (Chokr, 2002: 47). Marcion'nun tanrı anlayışı; kurtuluş, ilahi mesaj ve nitelikleri konusunda düalist bir anlayışa sahiptir. Marcion'un, gnostisizmle bağlantılı düşünceleri, daha çok onun düalist yaklaşımlarında yoğunlaşmıştır. Marcion, ayrıca “yabancı” yahut “öteki” olarak tanımladığı kozmik âleme karşı olan ulu bir tanrı düşüncesine sahiptir (Durak, 2013: 7).

Hristiyanlık içinde ortaya çıkan bir diğer gnostik akım ise Deysâniyye'dir. Fırkanın kurucusu Deysân ya da Berdeysân'dır. Deysâniyye, düalist gnostisizmin ilk örneğidir. Mani'den önce ortaya çıkmış ve fikir olarak ona zemin hazırlamıştır. Hicrî II. asrın ortalarında Irak'ın bataklık bölgeleri ile Basra ve Kufe'de yaşayan Deysânîlerin sahip oldukları gnostik nazariyelerin şekillenmesinde

İran kozmoloji nazariyeleri, Süryani gnostizmi, ve Yunan atomculuğu etkili olmuştur (Demir, 2011: 104).

Deysânîler, Kufe’de Şîi - Gulât fırkalar ile yoğun bir temas halinde olmuştur. Deysânî lider Ebu Şâkir’in, Kufe’deki Şîilerin önde gelen liderlerinden Hişâm b. Hakem ile dostluğu meşhurdur. Deysânîler, aynı zamanda İncil’in ilk Arapça tercümesini de yapmışlardır. Fihrist’te İbn Nedim tarafından adı zındıklar arasında zikredilen Deysânî lider Ebu Şâkir (İbn Nedîm, 1978: 401), Kadîm’in cisim olduğunu, eşyanın ezeli olduğunu savunmuş ve Hz. Muhammed’in ölümünden sonra ümmetinin mürtet olduğunu, peygamberin emri dışına çıktığını ve Kur’ân’ı tahrif ettiklerini savunmuştur (Demir, 2011: 105).

2.4.2. Diğer Dinlerin Etkisi

İslam dünyasında gnostik fikirlerin ortaya çıkmasında en etkili olan faktörlerden biri Maniheizm’dir. Mani, gençliğinden itibaren Fars dinlerinin derlenmesini isteyen ıslahatçı dinî yapının içinde yetişmiş bir insandır. Bu ortam içinde yetişen Mani Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlığın sentezinden oluşan ve gnostik fikirlere dayanan yeni bir din oluşturmaya çalışmıştır. Yahudiliği ve Hz. Musa’yı kabul etmemiştir (Şehristânî, 2013: 2,269; Câbirî, 2001: 171).

Sasanî hükümdarı I. Behram döneminde yapılan baskılar sonucunda Maniheistler, gizli örgütler haline dönüşmüşlerdir. Müslümanların, gizli Maniheist örgütlerin bulunduğu İran, Irak, Horasan gibi bölgeleri fethetmelerinden sonra Maniheizm üzerindeki baskı ortadan kalkmıştır. Bunun sonucunda sürgündeki pek çok Maniheist, ülkelerine geri dönerek fikirlerini yaymaya başlamışlardır (Câbirî, 2001: 171-172). Ancak fikirlerini Müslümanlar arasında yaymaya yönelik çabaları, Maniheizm üzerindeki baskıların tekrar ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda Halife Mehdi döneminde, Maniheistlere karşı yoğun bir takip dönemi başlatılmıştır. Yakalanmaları amacıyla “Zındıklar Divanı” (Divanu’z-Zenadika) kurulmuştur. Bu baskı, hicrî 166 yılında en yoğun dönemini yaşamıştır. “Zındık” ibaresi, bu dönemde Mani dini mensupları için kullanılmıştır. Ancak daha sonraki süreçte yaşanan kültürel çatışmaların da etkisi ile akide olarak ters düşülen her kesim için “Zındık” kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Câbirî, 2001: 253-254).

Maniheist inanca göre âlem, nur ve zulmetin karışımından oluşmuştur ve bu ikisi kadîmdirler. Bu düşünce, İslam akaidindeki yaratıcının birliği ve yaratmanın yoktan olması inançları ile ters düşmektedir. Ayrıca insanlığın, sıkıntılarından kurtulabilmesi için dünyada zühde sarılması, şehvet ve arzuları bastırması gerektiğini ancak bunların yapılması ile insanın doğrudan Allah ile iletişim kurabileceğini öne sürüyorlardı. Gnostik hareketin bir parçası olan Maniheizm, bâtnî bir öğreti ile sınırlı kalmayarak evrensel bir din kurmaya çalışmıştır. Kendinden önceki dinlerin, bazı değerlerini kabul ederken aynı zamanda bu dinleri eksik bulmuştur. Bu bağlamda Mani, Hz. İsa’ya özel bir önem vermiş, Hindistan’dan ruh göçünü Orta İran’dan ise Işık-Karanlık dualizmini alarak bunları yeniden işlemiştir (Eliade, 2003: 3,435).

Gnostik düşüncenin en temel özelliklerinden birisi, girdiği toplumun dil ve kültürü ile kendini yeniden üreterek kendisine toplumsal bir meşruiyet sağlamasıdır. Maniheistler de şifahi bir züht kültürünü benimsemelerinden dolayı toplumun saygın, zarif, nazik ve beyefendileri olarak tanımlanmışlardır (Chokr, 2002: 79). Böylece toplumsal bir meşruiyet kazanan Maniheistler, görüşlerini daha geniş çevrelere yayabilmişlerdir.

Maniheizm'in nübüvvet öğretisi, Şiîlik üzerinde Hermetizm yoluyla dolaylı olarak bir etki bırakmıştır. Maniheiztler, Hermes'i Mani'den önce yaşayan beş büyük peygamberin içinde kabul ediyorlardı. Hermesçi düşünceye sahip olup Müslüman olan ilk kişilerin Şiî olması da bu etkiyi ortaya koymaktadır (Corbin, 1986: 1,131).

Mani öğretileri, İslam kelâmı üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Kelâm âlimleri, Maniheiztlerin fikirlerini reddetmek üzere yoğun bir çaba harcamışlardır. Maniheiztler, haşır ve neşir, tekrar dirilme, bu dirilmenin cismanî mi yoksa ruhanî mi olduğu gibi birçok meseleyi ortaya atmışlardır. Onların ortaya attıkları bu fikirler, Müslümanların bir takım gruplara ayrılmasına neden olmuştur (Emîn, 1976: 175).

Mazdekizim, Sasanîler döneminde Mezdek b. Bâmdâd tarafından kurulan gnostik ve senevî düşünceler içeren bir dindir. IV. asrın sonlarına doğru İran'da, sosyal sınıfların değişmeye başlaması sonrasında Mazdek, özel mülkün yanında aileyi de inkâr eden komünizm düşüncesini geliştirmiştir (Barthold, 2013: 37).

Mazdekizim içinde ortaya çıkan bir fırka olan Hurremiyye, gizliliği esas alarak hem İslam öncesinde hem de İslam sonrasında İran coğrafyasında etkisini devam ettirmiştir. Bu fırka, Şîa içindeki gulât fırkalarla özellikle İsmâiliyye ve Karâmita hareketleri ile ilişki içinde olmuştur. Hurremiyye'nin, kendine sığınak olarak Şiî düşünceyi kullanmasından dolayı "Mazdek Şiî oldu" denilmiştir. Karâmita ile Mazdek öğretisi arasındaki en belirgin husus malların ortaklığı ilkesidir. Hamdan Karmât ve Bahreyn Karâmitesî, Mazdek'in sosyal düzen anlayışından etkilenmişlerdir. Abdullah bin el- Mukaffa, Mazdek öğretileri içeren bir kitabı Arapçaya tercüme etmiştir. İslam dünyasındaki ilk resmi Mazdekçi, Ammâr bin Bedîl'dir. Abbasiler üzerinde yaptığı çalışmaların sonucunda, hicrî 118 yılında Horasan'a vali olarak atanan İbn Bedîl, Horasan'a ulaştığında fikirlerini gizli tutmuş ve adını da Farsça bir isim olan Hudaş şeklinde değiştirmiştir. Burada, halkı Abbas oğullarının hilafetine çağırması; bu esnada Mazdekî fikirlerini de yaymıştır. Ölümünden sonra ona bağlı olanlar, İbn Bedîl'in göğe yükseldiğini; bir gün geri dönerek düşmanlarından intikam alacağını iddia etmişlerdir (Neşşâr, 1999: 1,281-283).

Mazdekî düşünceler, Hurremiyye fırkası yoluyla Hâşimiyye, Hanîfiyye ve Keysâniyye üzerinde de etkili olmuştur. Ebu Müslîm, Mazdekî inançta olmamasına rağmen müntesipleri içinde bu inanç yaygındır. Râvendiye fırkası, henüz Ebu Müslîm hayatta iken ona ulûhiyet isnat etmiştir. Ayrıca Râvendiye içinde, Ebu Cafer el- Mansûr'a ulûhiyet isnat edenler olmuştur. Onun ölümünden sonra kızı Fatıma'ya da ulûhiyet nispet etmişler ve tenâsühe inanmışlardır (Neşşâr, 1999: 1,282-283).

Keysâniyye içinde etkili olan Mukannâ, ruhların göçüne inanmaktadır. Ona göre, Allah'ın ruhu; Hz. Muhammed'den Hz. Ali'ye, sonra Muhammed b. Hanefiyye' ye ondan da kendisine geçmiştir. Ayrıca ölümünden sonra kendisinin geri döneceğini de vaat etmiştir (Neşşâr, 1999: 1,283).

Mazdekizim, Müslümanlar için bir tehlike oluşturmasından dolayı İslam âlimleri, Mazdekizim'e özel bir önem vererek; Mazdekler için fıkıh kitaplarında ayrı bablar oluşturulmuştur. Bu bölümlerde Mazdekler'in kadınları ile evlenilemeyeceği, kestikleri yenilmez ve cizyeleri kabul edilmez olduğu belirtilmiştir. Bunun nedeni ise, Mazdekler'in Mecusiliğin özünden uzaklaşarak haramları helal kabul etmeleri ile malların ve kadınların ortaklığını savunmalarıdır (Neşşâr, 1999: 1,270).

Mazdekizm, İslam öncesine dayanan bir öğreti olmasına rağmen fetihler sonrasında da varlığını İslam düşüncesi üzerinde devam ettirmiştir. Gizliliği esas alan Hurremiyye yoluyla ulûhiyet, tenâsüh, ric'at gibi fikirler, Şîa içinde yer alan gulât fırkalarına geçmiştir. Tarihte komünizmin ilk nüveleri olarak kabul edebileceğimiz mallarda ortaklık fikri, Karâmita içinde de etkili olmuştur. Gulât düşüncedeki Şîi fırkalar için iddia edilen ve kadınların ortaklığını savunan ibâhi düşüncelerin kökeni de Mazdekizm'dir.

Müslümanlar arasında gnostik düşüncelerin yayılmasında etkisi bulunan bir diğer din Sabiîliktir. İslam'ın ilk dönemlerinde Sabiîler'in merkezi, Urfa'nın otuz beş kilometre güneyinde ve Cilâb nehri üzerinde bulunan eski Harran şehridir. Sabiîler'in Ginza adını verdikleri kutsal kitapları mevcuttur. Ginza'da yer alan bu kutsal kitaplara Nazurace denilmektedir (Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997: 83-84).

Sabiî mezhebi eski Babilliler'e, İrani'ler'a, Yahudîler'e ve Hristiyanlar'a ait olan öğretilerin karışımı ile ortaya çıkmış bir dindir. Kur'ân'da geçen Sabiî ifadesi ile bu dinin mensubu olan Mandailer anlaşılmaktadır. "Mandain" kelimesi "manda" kelimesinden türetilmiştir ve Yunanca'daki "gnosis" kelimesinin eş anlamlısıdır. Bu kelime ilim, irfan anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla Sabiîler gnostiktirler (Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997: 83). Sabiîlik, düalizm esasına dayanan teolojisinde barındırdığı ruh tasavvuru, kutsal gizli bilgi (gnosis) ve kurtarıcı doktrini ile tam bir "gnostik" geleneği barındırmaktadır (Gündüz, 1995: 64).

Bağdâdî, Sabiîler'in iki gruba ayrıldığını ve fakihlerin bunlar hakkında farklı hükümler verdiğini (Bağdâdî, 2014: 281); Vâsıt ve Harran halkından olup kendilerine Sabiî denilen zümrenin ise Kur'ân'da adı geçen Sabiîler'den olmadığını belirtmektedir (Bağdâdî, 2014: 216). Sabiîleri, "irfanî Sabiîlik" ve "hurafe Sabiîliği" olmak üzere iki gruba ayırarak incelemek de mümkündür. İrfanî Sabiîlik'te, Keldani filozof ve rahiplerin etkisi mevcuttur. İslam filozofları da feleklerin aklî nazariyesini, Sabiî düşünceden almıştır. Sabiîliğin hurafî şeklinde ise, bir incelik yoktur (Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, 1997: 84-85). Neşşar da biri Me'mun döneminde yaşayan Harraniye ve diğeri gerçek Sabie olmak üzere iki farklı fırkanın varlığından bahsetmektedir. Bunlardan Harraniyeler, Irak'ın kuzeyinde; Sabie ise, Irak'ın ortalarında ikamet etmektedir (Neşşâr, 1999: 1,292). Sabiîlik kendi içinde farklı iki gruba ayrılmakla birlikte İslam fırkaları üzerinde gerek mehdi inancı gerekse Hermetik ve Yeni Eflatuncu felsefenin öğretileri ile ciddi anlamda tesir yaratan Harran Sabiîleridir.

Sabiîliğin merkezi olan Harran'daki felsefî okulun filozofları, Harraniye fırkasına mensupturlar. Bu okul, Yeni Eflatuncu ve Hermesçi fikirlerin tesiri altındadır. Sabiîler, Vâsıt ve Sevad-ı Irak'ta meskûndular. Bâtînî İsmâîlîliğinin de bu bölgede ortaya çıkmış olması bir etkilenmenin sonucudur. Aynı şekilde Keysâniyye de, Sevad-ı Irak'ta yaşayan Sabiîlerden etkilenmiştir (Neşşâr, 1999: 1,292). Bağdâdî, Bâtînî dâi Hamdân Karmât'ın da Harranlı Sabiîlerden olduğunu (Bağdâdî, 2014: 227) belirterek Karâmita ile Sabiîlik arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır.

Araştırmamız kapsamında değineceğimiz son din Zerdüştlüktür. İslam kaynaklarında Mecusilik olarak adlandırılan Zerdüştlük, hem gnostik düşüncenin hem de dinî düşüncenin en köklü inanç sistemi olarak kabul edilir. Zerdüştlük, MÖ VI. ve MS X. asırlar arasında İran ve Orta Asya'da farklı hanedanlıkların himayesinde teolojik, coğrafî ve siyasî yönden ana bir din olarak gelişmiştir.

Bu süreç içinde Hellen, Yahudi, Hristiyan ve İslam inançları üzerinde etkili olmuştur. İslam fetihleri sonrasında ise taraftarlarını kaybetmiştir (Demir, 2011: 79-80)

Zerdüştler, hayır ve şerrin kaynağı hususunda ikili unsuru esas alarak bunların nur ve zulmetten kaynaklandığına inanmışlardır. Dolayısıyla hayır ve şerrin kaynağı, Yezdan ve Ehrimen'dir. Evrendeki bu iki unsur, yani nur ve zulmet sürekli çatışma halindedir. Sonunda hayır, kurtulup kendi âlemine yükselmeye; şer de, kendi âlemine inmeye çalışır (Şehristânî, 2013: 2,266).

Zerdüşt inançları İslam dünyasında Haşhaşin, Karâmita gibi bazı bâtinî karakterdeki grupları etkilemiştir. Bahâiyye, Zerdüştlüğü tanımış ve Zend Avesta' da Bâb ve Bahâ ile ilgili müjdeler bulunduğunu iddia etmişlerdir.

İslam tarihinde gerçekleşen fetih hareketleri bir taraftan İslam'ın geniş kitleler tarafından tanınması, bilinmesi ve müntesiplerinin sayısının artmasını sağlarken bir diğer taraftan da İslam düşüncesinde farklı ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Müslümanlar fethettikleri bu yeni topraklarda kendi dinlerini anlatma gayesini hedeflerken, İslam'a yeni girenler ya da bu topraklarda İslam'a muhalif olanlar kanalıyla İslam akidesine ters düşen akımlarla karşı karşıya kalmışlardır. Fethedilen bu topraklarda mevcut olan dinler kanalıyla İslam mezhepleri içinde *hulûl*, *tenâsüh*, *bedâ*, *ric'at*, *mesih*, *bâtinî te'vil* gibi inançlar ortaya çıkmıştır.

3. Şİİ – GULÂT FIRKALARIN ORTAK İDDİALARI

Şîi-Gulât fırkalar incelendiğinde, İslam'ın ortaya koyduğu iman esaslarına ters düşen ortak iddialarda bulduklarını görürüz. Bu iddiaları genel olarak *hulûl*, *tenâsüh*, *imâmet*, *nübüvvet*, *bedâ*, *bâtinî te'vil*, *teşbih* ve *ibâha* olarak özetlemek mümkündür.

Gulât fırkalarda mevcut olan *hulûl* inancının kaynağı hususunda farklı tezler ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, Hristiyanlığın; ikicisi, İran kültürünün etkisini savunurken; üçüncü görüş, Arap etkisine işaret etmektedir. Şehristânî'ye göre, gulât fırkalarda mevcut olan *hulûl* inancı Yahudi ve Hristiyan düşüncesinden etkilenmiştir. Yahudiler, yaratıcıyı yaratılana benzetirken; Hristiyanlar, yaratılanı yaratıcıya benzetmişlerdir (Şehristânî, 2013: 1,176). Modern dönem araştırmacılarından bazıları da, Hristiyan gnostisizminin İslam düşüncesi ile irtibatı sonucu bu fikirlerin ortaya çıktığını savunmuşlardır (Abdülhamit, 1981: 57-59).

Bu konudaki ikinci bir iddia, İran kültürünün etkisine işaret etmektedir. Şîa'nın bir İran tarikatı olduğu ve İranlıların, krallarında ulûhiyete inandıkları; bu inançlarını da Hz. Ali ve nesline intikal ettirdikleri ifade edilmiştir (Dozy, 1908: 219; Rayyis, 1990: 96; Wellhausen, 1989: 148). Goldziher'e göre ise, bu inançların ilk nüvesini ortaya koyanlar Araplardır (Wellhausen, 1989: 147).

Tarihte Hz. Ali'ye “*sen sensin*” ve “*sen ilahsın*” diyerek gâliye içinde *hulûl* inancını ilk olarak ortaya koyan Sebeiyye olmuştur (Şehristânî, 2013: 1,1977; Eş'arî, 1950: 1,15). Günümüzde müntesibi bulunan Nusayrîyye ve İshakîyye fırkaları da imamlarda ulûhiyet iddiasında bulunmuşlardır (Bağdâdî, 2014: 196). İmâmiyye içinde ortaya çıkan fırkalardan biri olan Bahâilikte; Bahâullah, Kitab-ı Akdes'te geçen “*Ey İnsanlarım! Halkın arasında beni anmak ve tüm ülkemde Kelâm'ımı yüceltmek için kalkan seçilmiş kullarıma yardım edin*” hitabı ile kendisi hakkında ulûhiyet iddiasında bulunmuştur (Fığlalı & Şimşek, 2010: 106). İsmâiliyye içinde ortaya

çıkan Dürzîler de, altıncı Fatımi Halifesi Hâkim bi-Emrillah hakkında benzer iddialarda bulunmuşlardır (Şenzeybek, 2012: 53).

Bu fırkaların bir diğer ortak iddiası tenâsüh inancıdır. Tenâsüh inancının, tarihinin nereye dayandığı ve nasıl geliştiği konusu pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Tenâsüh inancı, çok eski zamanlardan itibaren Eski Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma ve Hindistan gibi dünyanın ilk yerleşim bölgelerinin çoğunda benimsenmiş olup günümüzde de başta Hindistan olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde hala inanılmaya devam edilmektedir (Yitik, 1996: 75). Tenâsüh inancının, farklı coğrafyalarda yaygın olmasının ve geçmişinin çok eskiye dayanmasının temel noktası; ebedî olmayı arzulayan insanoğlu için ölüm gerçeğinin acı olmasıdır. Ebedî olmayı arzulayan insan için tenâsüh, bir çıkış yolu olmuştur.

Makâlât kaynaklarında Keysâniyye, Hattâbiyye, Rızâmiyye gibi Şîî – Gulât fırkalarının ahiret inancını reddederek tenasühe yöneldikleri nakledilmektedir. Günümüzde ise Nusayrîlik ve Dürzîlik'te bu inancın mevcut olduğunu görmekteyiz. Ancak Dürzîler, bu nazariye için tenâsüh yerine “tekâmül” ifadesini kullanmışlardır (Öz, 2011: 489-494).

Şîî imâmet nazariyesinde imam, nas ve tayinle belirlenir. Buna göre Peygamber'den sonra esas imam, Ali'dir. İmamı tanımak imanın bir cüz'üdür. İmam, insanların üstünde bir şahsiyettir ve o hata yapmaz, masumdur (Emîn, 1976: 388-389). Şîîlerin bu görüşleri onları, Ali ve diğer imamların günahattan masum oldukları inancına götürmüştür. Şîa'nın, imamet vasfı yükleyerek Ali ve soyunu kutsallaştırmasının kaynağı ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu hususta İran kültürüne işaret eden yaklaşımlara göre Farslılar, İslam öncesi sahip oldukları “itaat” duygusu gereği “kutsal aile” arayışına girmişler ve Ehl-i Bey'ti bu amaçlarının odak noktası haline getirmişlerdir (Rayyis, 1990: 96). Sâsânîlerde mevcut olan “karizmatik liderci” veya “kurtarıcı bekleme” şeklindeki politik din anlayışı, aşırı Şîî hareketlerde mevcuttur. Politik-karizmatik dinî anlayışın temelinde Masum İmam, Mehdî, Bâb (Mehdî'ye açılan kapı) ve Mesih inancı vardır. Bu inançların ortadan kaldırılması durumunda, bunlara inanan fırkaların da varlık sebebi kalmayacaktır. Bu düşünceyi savunan kişiler arasında, Mehdî iddiası ile başlayıp peygamberlik iddia eden hatta ilahlık iddiasında bulunanlar da olmuştur (Kutlu, 2013: 62-64).

Şîî imamet anlayışında ortaya çıkan bir diğer fikir ise, “Beklenen Kurtarıcı – Mehdî” anlayışıdır. Ezilen halk tabakalarının ortak inancı olan “Beklenen Kurtarıcı” fikri, Müslüman kitleler arasında Mehdî kavramı ile açıklanmıştır. Bu konudaki ilk iddia, hicrî I. asrın sonlarında Keysânîler tarafından dile getirilen Muhammed bin Hanefiyye'nin Mehdî olması fikridir. Bu iddialar zamanla yayılarak hicrî III. asırdan itibaren toplum hafızasında yer etmiştir (Hakyemez, 2004: 141).

Mehdî inancının Yahudi ya da Hristiyan kaynaklı olduğunu düşünenler, İlyas peygamberin semaya kaldırıldığı ve adaleti tesis için kıyamete yakın döneceğine dair Yahudi inancı ile aynı şekilde İsa'nın döneceğine dair Hristiyan inançlarının, Şîa'daki gizli imamlar inancına örnek olduğunu savunmaktadırlar. “Beklenen Kurtarıcı” fikri, Yahudilik ve Hristiyanlık dışında baskıcı idarecilerin yönetimi altında ezilen bütün halk kitlelerinde görülmektedir. Ancak Şîa'da görülen Mehdî düşüncesi ile Yahudi ve Hristiyanlarda mevcut olan kurtarıcı fikri arasındaki ortak nokta; Mehdî, ya olduğu gibi ölmemiştir, kaybolmuştur ve zamanı geldiğinde ric'at edecektir. Yahut daha önce öldü sanılan imam gerçekten ölmemiştir, ric'at edecek ve ümmetini kurtaracaktır (İlhan, 1993: 45-46). Ric'at bir insanın öldükten sonra bu dünyaya yeniden geri dönmesi anlamına gelmektedir (Fıglalı,

İmamiyye Şiası - Caferiyye Mezhebî, 2008: 314). Burada da görüldüğü gibi Mehdî inancı peşinde ric'at inancını da getirmektedir.

İmamet düşüncesi, Şîî-Gulât çevrelerinde “Sürekli Nübüvvet” fikrinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu düşünceye göre peygamberlik, sürekli olup kesintisiz devreden bir zincir şeklindedir. Bu durumda peygamberlik, bitmeyecek olup her devir bir öncekinden daha üstün ve değerlidir (Abdülhamit, 1981: 68).

Sürekli Nübüvvet düşüncesinin kaynağı noktasında Yahudilik ve Yunan felsefesine işaret eden iki tez ileri sürülmüştür. Yahudiliğin etkisine işaret eden yaklaşıma göre, Yahudi inancında Hz. Musa'nın bir halefi her zaman olmuştur. Bu şekildeki peygamberlerin silsilesi Hz. Muhammed'den sonra da devam edecektir. Her peygamber, yaşarken bir yardımcıya sahiptir. Nasıl Hz. Musa'nın Yûşa'sı varsa Hz. Muhammed'in de Ali'si vardır ve peygamberlik bu şekilde sürer gider. Ancak Ali ve soyuna genellikle peygamber denilmemiş, bunun yerine vâsi, imam, mehdî denilmekle birlikte peygamberlik özellikleri atfedilmiştir (Wellhausen, 1989: 151).

Konu hakkında Yahudi etkisine işaret eden bu yaklaşımın yanında “Sürekli nübüvvet düşüncesinin kaynağı, Yunanlı düşünür Clémens'e de bağlanmıştır. “Asıl peygamberlik” (The Tru Prophet) fikrinin kurucusu olarak kabul edilen Clémens'e göre, **asıl peygamber** farklı çağlarda, farklı adlarla ve farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Aslında o, birdir (Abdülhamit, 1981: 68).

Gulât fırkaların çoğu, nübüvvet iddiasında bulunmuşlardır. Bunda ise naslarda zâhir ve bâtın ayırımına gitmiş olmaları etkili olmuştur. Böylece Hz. Muhammed'den sonra da nasların bâtın yönünü açıklayacak bir peygambere ihtiyaç olacağını savunmuşlardır. Ayrıca Hattâbiye'de olduğu gibi bazı gulât fırkalar, her devirde *nâtık* ve *sâmit* olmak üzere iki peygamberin olması gerektiğini savunmuşlardır.

Şîîlere göre de zâhir ve ilmi bâtın olmak üzere iki ilim vardır. Peygamber bu ilimlerin her ikisini de Hz. Ali'ye öğretmişti. Böylece Hz. Ali, Kur'an'ın hem zâhir hem de bâtını manalarını biliyordu. Onun bu bilgisine ondan sonra gelen imamlar da sahiptiler (Emîn, 1976: 389).

Dinî naslara yaklaşımında kaide taşımayan bâtınî fırkaların başında gelen Gulât-ı Şia'ya göre; ayetlerin, zâhirî manalarının bir anlamı yoktur. Onlar, Kur'an'ı kendi inançları doğrultusunda yeniden yorumlamışlardır.

Bâtınî anlamdaki te'vil ile ibâhî düşünce, birbiri ile bağlantılı bir zihniyete işaret eder. İbâha, terim olarak kanunları ve dinin emirlerini kabul etmeyip, her şeyi mübah gören kimseler olarak tanımlanır. İbâhî fırkalar, ayet ve hadislerin zahirî ve bâtınî manaları olduğunu kabul etmişlerdir. Bâtınî yorum adı altında nasların bütün hükümlerini ortadan kaldırmışlar ve dinî hükümleri geçersiz hale getirmişlerdir (Onat, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibâhiyye>).

Şehristânî ve Bağdâdî, gulât çevrelerde görülen ilhâd ya da ibâhî fikirleri Mecûsilik, Mazdekilik ve Zervânîlik gibi dinlerle irtibatlı görmüşlerdir (Şehristânî, 2013: 2,86; Bağdâdî, 2014: 160). Ancak unutulmamalıdır ki; hâkim konumdaki din ya da fırkanın, heretik kabul ettiği gruplara karşı ibâha iddiasında bulunması bir ortaçağ geleneğidir. Bunun amacı, kabul etmediği ve heretik bulunduğu dinî oluşumu ötekileştirmektir. Müslümanlar, bu akıma Mazdekilik yoluyla ulaşmışlardır. Gulât fırkaların, nasların yorumunda zahirî ve bâtınî anlam ayırımına gitmeleri, onların zâhiri inkâr ettikleri şeklinde bir ithamla karşı karşıya bırakmıştır. Bu iddiaların bir diğer nedeni ise, bazı

firkaların şeriatın hükümlerini kaldırmış olmalarıdır. Buradan hareketle mezhepler tarihî yazıcıları, hükümlerin kaldırılmış olmasının her türlü ahlaksızlığın mübah görüleceği sonucunu çıkarmalarına neden olmuştur (Avcu, 2013: 385-386). Ahlaka yönelik benzer iddialar, ülkemizde Kızılbaş olarak adlandırılan Alevî kesim içinde söz konusu olmuştur ki burada da toplumun geneline göre farklı bir inanç sistemi geliştirmiş olan bu zümreyi ötekileştirmek amaçlanmıştır (Fığlalı, Çağımızda İslam Mezhepleri, 1999: 279).

Şîî – Gulât firkaların bir diğer ortak noktası “Allah’ın belli bir şekilde gerçekleşeceğini bildirdiği olayın başka şekilde ortaya çıkması,” olarak tanımlanan bedâ düşüncesidir (İlhan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beda>). Bedâ düşüncesini ilk olarak ortaya atan kişi, Muhtar es-Sekafi’dir (Bağdâdî, 2014: 31). Muhtar’ın bedâyı kabul etmesinin nedeni, kendisinin ya vahiy yoluyla ya da imam tarafından gönderilen bir yazıyla olayların bilgisine sahip olduğunu iddia etmesidir. Olaylar, vaat ettiği şekilde gerçekleştiğinde bunu davasının doğruluğuyla; farklı şekilde tezahür ettiğinde ise sonucu bedâ ile yorumlamaktadır (Şehristânî, 2013: 1,147; İbn Hazm, 1975: 1,154).

İslam Tarihi’nde bedâ ile ilgili ikinci olay Cafer-i Sâdık hakkındadır. O, kendinden sonra imam olarak oğlu İsmail’i göstermiş ancak oğlu, kendisinden önce vefat etmiştir. Bunun üzerine Cafer-i Sâdık, Allah’ın İsmail’in imam olması ile ilgili hükmünde bedâ ettiğini açıklamıştır (Nevbahtî, 1931: 55). Görüldüğü üzere nasla belirlendiğine inandıkları imamların, zamanından önce ölmesi; bu firkaların, bedâ nazariyesini geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

Gulât firkaların ortak noktalarından biri olan teşbih düşüncesi, Müslümanlar arasında hicri birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında görülmeye başlanmıştır. İbn Haldûn, Kur’ân’da te’vil edilmeksizin Ma’budu vafeden ayetler olduğunu belirtir. Bunlara iman etmek gerekir, sahabe de bunları zâhiri ile tefsir etmiştir. Selef, tenzih ayetlerini, çoklukları ve manalarının açıklığı sebebiyle hâkim kılmışlar, teşbihi muhal görmüşlerdir. Bunların, Allah’ın ayeti olduğuna hükmederek manalarına iman etmişler ve onların manalarını te’vil etme yoluna girişmemişlerdir (İbn Haldûn, 2005: 3,32). Şehristânî ise, teşbih düşüncesinin kaynağını Yahudi kültürüne dayandırmıştır (Şehristânî, 2013: 1,176).

Teşbih ile ilgili fikirlerin, ilk olarak Rafizilerin gulât sınıflarında görüldüğünü söyleyen Bağdâdî’nin görüşünün aksine; bu düşünce, ilk olarak Şîîler arasında ortaya çıkmamıştır. Müşebbihe’ye ait firkaların liderlerinin ölüm tarihleri incelenecek olursa teşbih, ilk olarak Haşviyye denilen Ehl-i Hadis arasında ortaya çıkmış; buradan diğer Şîî ve Ehl-i Sünnet gruplarına sirayet etmiştir. Ayrıca hicri dördüncü asırda Şîîler, te’vil hususunda Mutezilî metodu kabullenmişlerdir. Bu tarihten sonra Şîîler arasında teşbih içeren fikirler görülmemektedir. Ancak bu düşünce, kendilerini Ahmed bin Hanbel’e bağlayan ve taassup derecesinde nasların zahirine sarılan bir kısım ehl-i hadis arasında görülmeye devam etmiştir.

4. SONUÇ

Tezimizin temelini oluşturan “gulüv” kavramı Arapça غلوة fiilinin masdarıdır. Kelime sözlüklerde bir işte ya da dinde aşırılık, sınırı aşmak, ifrata kaçmak anlamlarında kullanılmıştır. Tefsirlerde hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların Hz. İsa hakkında ifrat ve tefrit yönlerinden aşırılığa kaçtıkları vurgulanarak ilahi bir ikaza muhatap oldukları belirtilmiştir. Burada Müslümanlara da aynı hatayı yapmamaları yönünde bir ikaz mevcuttur.

Her dinde mevcut olan bir düşünce yapısını ifade eden gâliye kavramı ile dinin temel ilkeleriyle uyuşmayan ve din anlayışlarında sapkın fikirleri barındıran dinî oluşumlar kastedilmektedir. İslam mezheplerinin çoğunda, aşırı düşünceler barından kişiler ya da gruplar mevcut olmuş ancak bu düşünceler daha çok Şiâ içinde yayılmıştır. Bunun sonucunda da Gulât-ı Şiâ denilen bir zümre ortaya çıkmıştır. Gulât-Şiâ'nın barındırdığı aşırı düşüncelere tepkiler, yine kendi içlerinden İmâmiyye âlimlerinden gelmiştir.

Mezopotamya bölgesi, ve Mısır binlerce yıllık tarihleri ile güçlü bir kültür ve medeniyete sahiptiler. Büyük İskender'in doğuya yönelik yaptığı fetih hareketleri sonrasında bu bölgeler, Antik Yunan kültür ve medeniyetine de vakıf olmuştu. Müslümanlar, bu toprakları ele geçirdikten sonra bu kültür ve medeniyetin mirasçısı olarak burada buldukları felsefe okullarına ve ilmî çalışmalara müdahale etmemişler ve varlıklarını devam ettirmelerini sağlamışlardır. Buralarda devam eden dinî ve felsefi tartışma ortamları gâliyye için uygun bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İslam öncesi dönemde felsefe okullarında Yunancadan Süryaniceye yönelik başlayan tercüme faaliyetleri, fetihler sonrasında da halifelerin, devlet adamlarının ya da varlıklı ailelerin himayesinde devam etmiş, eski Yunan ve Mısır felsefeleri ile Hint tıp ve astronomisi, İslam düşüncesine sirayet etmiştir. Bu tercüme faaliyetleri ile birlikte eski medeniyetlerde bulunan bazı aşırı ve pagan düşünceler, gulât fırkaların oluşmasında etkili olmuştur.

Şia'da yukarıda belirttiğimiz etkilerin sonucunda ortaya çıkan gulât fırkalarda ortak inançların varlığı dikkat çekmektedir. Şia içindeki bu fırkalar hulûl, tenâsüh, imâmet, nübüvvet, te'vil, ibaha, bedâ ve teşbih gibi ortak gâli inançlar taşımışlardır. Şia içinde ortaya çıkmış olan gulât fırkalardan çoğu, zaman içinde taraftarlarını kaybederek kaybolurken sadece Nusayrilik, Bahâilik, Dürzîlik ve İsmâiliyye günümüze kadar varlığını korumuştur.

Netice itibariyle konu hakkındaki görüşümüz, gulât fırkaların, fethedilen coğrafyadaki kültür, medeniyet, din ve sosyolojik unsurların etkisi ile ortaya çıkıp geliştiği ve aynı kaynaktan beslenmenin bir sonucu olarak da ortak inançlara sahip olduğudur.

KAYNAKLAR

Abdülhamit, İ. (1981). İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları (çev.: Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul.

Alper, Ö. M. "İrfâniyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/irfaniyye> (11.08.2020).

Avcu, A. (2013). "Bir Ötekileştirme Aracı Olarak İbaha - İsmaililik Örneği", e – Makâlât Mezhep Araştırmaları, 6(2):355-390.

Bağdâdî, A. (2014). Mezhepler Arasındaki Farklar (çev.: Ethem Ruhi Fığlalı), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Barthold, W. (2013). İslam Medeniyeti Tarihi (çev.: M. Fuat Köprülü), Alfa Yayınları, İstanbul.

Birand, K. (1987). İlk Çağ Felsefesi Tarihi, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara.

Câbirî, M. A. (2001). Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı (çev.: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Cevizci, A. (1999). Felsefi Terimler Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

Chokr, M. (2002). Hicri II. Asırda Zındıklık ve Zındıklar (çev.: Ayşe Meral), Anka Yayınları, İstanbul.

Corbin, H. (1986). İslam Felsefesi Tarihi (çev.: Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul.

De Boer, T. J. (1960). İslam'da Felsefe Tarihi (çev.: Yaşar Kutluay), Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara.

Demir, H. (2011). Mit Kozmos ve Akıl, Sarkaç Yayınları, Ankara.

Demirci, M. (2006). "Helen Bilim ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde / Tercümesinde Harranlı Sabîilerin Rolü", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 200-214, Şanlıurfa.

Dozy, R. P. A. (1908). İslam Tarihi, (Osmanlıca çev. Abdullah Cevdet), Matbaatül İctihad, Mısır.

Durak, N. (2013). "Sinoplu Bir Gnostik Marcion", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1(2):1-18.

Eliade, M. (2003). Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (çev.: Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Emîn, A. (1976). Fecrû'l- İslam (çev.: Ahmet Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara.

Eş'arî, H. (1950). Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn, (tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire.

Ezherî, M. (byy). Tehzîbu'l-Luğa, Dâru'l-Mısriyye, Kahire.

Fahri, M. (2000). İslam Felsefesi Tarihi (çev. Kasım Turhan), Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Fığlalı, E. R. (1999). Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Fığlalı, E. R. (2008). İmamiyye Şiası - Caferiyye Mezhebi - Doğuşu, Gelişimi ve Görüşleri, Ağaç Yayınları, İstanbul.

Fığlalı, E. R. & Şimşek R. (2010). "Bahâilik ve el-Kitabu'l-Akdes Türkçe çeviri", -e makâlât Mezhep Araştırmaları, III(2):7-144.

Günaltay, Ş. (1997). İslam Öncesi Araplar ve Dinleri (sad.: M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Günaltay, Ş. (2001). Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi (sad.: İrfan Bayındır), Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Gündüz, Ş. (1995). Sabîiler Son Gnostikler İnanç Esasları ve İbadetleri, Vadi Yayınları, İstanbul.

Hakyemez, C. (2004). “Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine”, GÜÇİFD, 3(5):127-144.

Hitti, P. K. (1981). Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (çev.: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Işık, K. (1967). Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, AÜ Basımevi, Ankara.

İbn Haldûn, A. (2005). Mukaddime (tah.: Abdüsselam Şidâdî), Dâru'l-Beyza, by.

İbn Hazm, M. (1975). el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal, Daru'l-Marife, Beyrut.

İbn Nedim, M. (1978). Kitâbu'l- Fihrist (tah. Rıza Teceddîd), Dâru'l Ma'rife, Beyrut.

İlhan, A. (1993). Mehdilik, Beyan Yayınları İstanbul.

İlhan, A. “Bedâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beda> (11.8.2020).

Kılıç, M. Erol. “Hermes”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hermes> (07.08.2020).

Kutlu, S. (2013). Mezhepler Tarihine Giriş, Dem Yayınları, İstanbul.

Mağribî, A. (2004). “Kadim Doğu Düşüncesi İle İslam Düşüncesi Üzerine” (çev.: İbrahim Aslan), Kelam Araştırmaları, 2(2):125-154.

Neşşâr, A. S. (1999). İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu (çev.: Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul.

Nevbahtî, M. (1931). Fıraku'ş Şia, Devlet Matbaası, İstanbul.

O'leary, D. L. (1959). İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri (çev.: Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay), AÜİF Yayınları, Ankara.

Onat, H. “İbâhiyye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibahiyye> (07.08.2020).

Öz, M. (2011). Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları, Ensar Yayınları, İstanbul.

Rayyis, M. Z. (1990). İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi (çev.: İbrahim Sarmış), Nehir Yayınları, İstanbul.

Rudolph, K. (2002). "Maniheizm" (çev.: Mustafa Bıyık), ÇÜİFD, 1:378-393.

Şehristânî, M. (2013). el- Milet ve'n-Nihal, Dâru'l-Kutûb el-İlmiyâh, Beyrut.

Şenel, C. "Yeni Eflatunculuk", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-eflatunculuk> (11.08.2020).

Şenzeybek, A. (2012). Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik, Emin Yayınları, Bursa.

Şevkânî, M. (byy). Fethu'l-Kâdir, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan.

Taberî, M. (byy). Tefsiru'l-Taberî Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân (tah.: Mahmud Muhammed Şâkir), Dâru'l-Maârif, Mısır.

Yitik, A. İ. (1996). Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul.

Wellhausen, J. (1989). İslamiyet'in İlk Devrinde Dini – Siyasi Muhalefet Partileri (çev. Fikret Işıltan), TTK Basımevi, Ankara.